

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ

ЧЕРВОНЕ СТОЛІТТЯ

ТОМ 1

ПЕРША КРИЗА ЗАХІДНОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ — СВІТОВА ВІЙНА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Книга являє собою спробу нового жанру — жанру філософії історії за аналогією з тим, як пишеться філософія науки чи філософія мистецтва. Матеріалом, на якому писалась книга, є історія європейської цивілізації XX століття, насамперед того регіону цивілізації, який був охоплений комуністичним тоталітаризмом. Філософія історії має справу не з подіями самими по собі у їх часовій послідовності, а з історичним смыслом подій. Проблеми історичного смыслу безпосередньо пов'язані з оцінкою добра і зла в людському чині. Найбільші таємниці минулого століття не стільки у важливих деталях подій, історичній інтризі та прихованих стратегіях боротьби могутніх політичних сил, скільки у правильному розумінні й тлумаченні смыслу історичних явищ. Саме навколо оцінки історії розгортаються гострі суперечки, зокрема в українській історії — навколо оцінки Центральної Ради, гетьманату, Директорії, націонал-демократії та соціал-демократії, «розстріляного Відродження», голодомору і Великого терору, Вітчизняної війни та боротьби УПА, долі української культури в УРСР та в діаспорі, «перебудови» та наслідків її провалу (чи перемоги, важко сказати). Всі ці проблеми смыслу національної історії розглядаються у книзі на широкому тлі.

Автор

Замість вступу

Чому «замість вступу», а не вступ?

У вступі до книжки слід визначити проблему, яку автор збирається вирішити, окреслити завдання, які він ставив перед собою, охарактеризувати методику їх розв'язання, дати загальну характеристику літератури, присвяченої цій проблемі, вказати, що вже зроблено і що залишилося незрозумілим. Всього цього у вступі немає, бо книжка, пропонована читачеві, не має таких чітко окреслених завдань.

Книжка писалася про ХХ століття. Її назва не означає, що минуле століття було червоним; воно було дуже різнобарвним, а закінчилося взагалі надзвичайною строкатістю. Я писав цю книжку про червоне століття, бо для нас воно було головним чином таким.

Для мене, як автора, це століття — то моє життя. Я пам'ятаю більшу половину його, а життя моїх батька і матері почалося майже разом з ним. Будуть автори, які краще за мене знатимуть все, що відбувалося між початком і кінцем ХХ століття, але я матиму завжди ту перевагу, що тоді жив і все приймав близько до серця. Я не пам'ятаю першої кризи століття — Першої світової війни, але багато чув про ті роки від моїх старших сучасників і переживав безпосередні наслідки тієї кризи. Я дуже добре пізнав на собі другу кризу століття — Вітчизняну війну, як її називали. Третьою кризою була так звана «холодна війна», і тут я уже був активним учасником багатьох подій.

Все життя мені над усе хотілося зрозуміти світ, в якому я живу. Моїм фахом стала досить загальна і абстрактна дисципліна чи галузь знань — логіка і філософія науки.

Але, чесно кажучи, і мене, і більшість моїх колег ця суха й абстрактна справа займала насамперед тому, що давала найкращі позиції для розуміння навіть дуже далеких від науки речей. Ті горизонти, які мені відкривалися, я хотів би показати іншим.

Тому я не можу ані окреслити предмета і методу дослідження, ані взагалі жанру. Можу тільки сказати, чим не є ця книжка. Вона не є історією «червоного століття». Я б хотів написати щось схоже на філософію історії. Так, як ми у своїй фаховій сфері пишемо про філософію науки. Це не мало б бути викладом перебігу подій. Історичних фактів, реконструкції історичних подій тут не уникнути. Але фактів я хотів би торкатися тільки тією мірою, якою вони потрібні для головної мети. А головна мета — побачити смисл історії нашого часу.

Чи можливо це? Чи має історія смисл взагалі? Я сподіваюся, що так. І намагався знайти ці смисли і розповісти про них.

Книжка умисне писалась як сукупність окремих шматків. Як на суворого читача, вона грішить фрагментарністю, навіть непослідовністю, автор постійно відволікався і збивався на манівці. Я враховую подібні невдоволення і пропоную читачеві знайомитися з тими сторінками, які для нього будуть цікавими. Книжку можна читати і так. Її можна взагалі не читати, обмежившись ілюстраціями, які, зізнаюсь, я відбирав давно і старанно.

Але, чесно кажучи, в оті розрізнені фрагменти я вкладав послідовність і логіку. Маю надію, що можна прочитати книжку і в цілому, без поспіху і детективного азарту, але з інтересом — якщо читач не байдужий до її тематики. Не певен, що конкретні обставини мого часу будуть такими ж цікавими для тих, хто входить в нове століття і тисячоліття молодим. Але ж, зрештою, це книжка про

історичні смисли, тобто в кінцевому підсумку про добро і зло.

Чим старшим я стаю, тим частіше в моїй уяві постає образ однієї дівчинки, яку я майже не пам'ятаю. Її звали Світлана Коростій. Батько її, Савелій Павлович, працював учителем у тій середній школі № 1 міста Заслава, в якій працювали і мої батьки; він був молодим чоловіком, закохався у свою ученицю, вони одружились і були щасливими. Перед війною Савелія Павловича взяли в армію на перепідготовку, і він так і залишився командиром-танкістом. З молодою дружиною вони поїхали в частину, а дочку тимчасово залишили у батьків матері. Потім почалася війна, прийшли окупанти і дідуся, бабусю, а з ними й маленьку Світлану розстріляли, бо мама її була єврейка. І генерал-майор Коростій, і його дружина Ріта Яківна все своє життя провели в стражданнях, яким немає назви.

Коли я бачу, як маленька дитина закриває очі, бо їй здається страшним якийсь телевізійний мультфільм, я завжди думаю про цю дівчинку. Вона не могла закритися від зла рученятами.

Ми були безсилі їй допомогти.

Я хотів би, щоб люди ХХІ століття не відчували такого безсилля. Для цього нам і потрібно знати якомога більше і глибше про джерела зла і добра.

Розділ I

Перша криза західної цивілізації — світова війна

Далі, комуністам докоряють, ніби вони хочуть відмінити вітчизну, національність. Робітники не мають вітчизни. У них не можна відняти того, чого в них немає.

К. Маркс, Ф. Енгельс
«Маніфест комуністичної партії».

Вже Паризька комуна оголосила себе вітчизною всіх трудящих. Тому СРСР є вітчизною світового пролетаріату і трудящих всього світу. Пролетаріат не знає територіальних кордонів, бо він не протиставить (як буржуазні патріоти) однієї країни іншій. Він знає соціальні кордони, протиставить один суспільний лад — диктатуру пролетаріату — іншому ладу — диктатурі буржуазії. Тому кожна країна, що здійснює соціалістичну революцію, входить до СРСР.

Вольфсон М. Патриотизм. — Малая советская энциклопедия. — М., 1931. — Т. 6. — С. 356.

Перша світова катастрофа

Привид комунізму прийшов

У середині XIX століття в «Маніфесті комуністичної партії» засновники нового руху Маркс і Енгельс написали страшні слова: «Привид бродить по Європі, привид комунізму»³. Чому саме привид, примара, міфічна істота, що приходить до людей з «того світу»? Мабуть, понурих конотацій цього слова основоположники не помічали, але підкреслювали в наступному ж реченні, що всі сили «старої Європи» об'єдналися для «священного цькування» симпатичного привида. В заключній фразі «Маніфесту» знову прозвучали погрозливі ноти, мотиви насильства і жаху. «Комуністи вважають ганебною справою приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи здригаються перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого в ній втрачати, крім своїх ланцюгів. Набудуть же вони увесь світ. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Під знаком цих грізних пророцтв пройшло майже все XX століття.

Привид блукав по Європі, але у нього були улюблені країни. В «Маніфесті» Маркс і Енгельс писали, що особливу увагу звертають на Німеччину, оскільки «німецька буржуазна революція ...може бути лише безпосереднім прологом пролетарської революції»⁴. Потім Каутський

³ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии // Избранные произведения. — М., 1948. — Т. 1. — С. 8.

⁴ Там само. — С. 39.

і Ленін сказали ті самі слова про Росію. Після Жовтня не було вже сумніву, що саме в Росії комунізм знайшов свою *Axis mundi*, Світову вісь.

Незадовго до своєї смерті, після невдач Комуністичної Революції в Європі, Ленін визначив стратегічну перспективу у такий спосіб:

«Вислід боротьби залежить, врешті-решт, від того, що Росія, Індія, Китай і т. п. становлять гігантську більшість населення. А саме ця більшість населення і втягується з надзвичайною швидкістю в останні роки в боротьбу за своє визволення, так що в цьому розумінні не може бути й тіні сумніву в тому, яким буде остаточне розв'язання світової боротьби. В цьому смислі остаточна перемога соціалізму цілком і безумовно забезпечена»⁵.

В іншому місці замість «і т. п.» Ленін говорить про «Схід», маючи на увазі насамперед спадщину Туреччини.

Залишилося спірним питання, чи не перемістилась Світова вісь Комуністичної Революції далі на схід, в Китай, на чому наполягали китайські товариші. В усякому разі перспектива зіткнення західної цивілізації з об'єднаними силами російської «диктатури пролетаріату» і східного «світового села» тяжіла над людством протягом майже всього ХХ століття.

Таким був результат тих Жовтневих днів 1917 року, що спричинилися до світового соціально-політичного землетрусу.

Незважаючи на криваві жертви страшної якобінської епохи у Франції на порозі ХІХ століття, світ все ж називає її Великою французькою революцією. Загублено було тоді революційним терором «всього» близько 12 тис. життів (тоді як війна з Англією та участь в Семилітній війні

⁵ Ленін В. І. Лучше меньше, да лучше // Ленин В. И. ПСС. — Т. 45. — С. 404.

в 1756–1763 роки коштували Франції життя 175 тис. чоловік, а число жертв білого терору після придушення Паризької комуни оцінюється в 30 тис. чоловік); зате революція утвердила такі політико-правові і моральнісні принципи, що ціна нібито і не надто висока. Захисники червоного прапора посилаються на аналогію з Великою французькою революцією і вимагають повної реабілітації Жовтня.

Які ж принципи утвердила Жовтнева революція? Що ми маємо прийняти і від чого маємо відмовитися, щоб залишився навіки червоний Жовтень як вселюдський здобуток?

Насамперед давайте чітко уявимо собі ті події, що їх називають Жовтневим переворотом. Як не дивно, саме з приховування і свідомої фальсифікації фактів про «десять днів, які потрясли світ», починається історія російського комуністичного тоталітаризму.

Велика Жовтнева соціалістична революція

Ранок 24 жовтня. Ніч з понеділка на вівторок, 24 жовтня, пройшла спокійно. Вулиці були безлюдні, дув пронизливий вітер. Нальотів і пограбувань було порівняно мало.

Пізно вночі закінчилося засідання Тимчасового уряду. Нарешті, уряд наважився арештувати керівників Військово-революційного комітету (ВРК) і закрити ультраліві та ультраправі газети. Прем'єр Керенський пішов відпочити, а штаб почав стягувати в Зимовий палац школи прапорщиків та ударні батальйони. Загін юнкерів на чолі з комісаром району о пів на четверту ранку оточив приміщення друкарні більшовицької газети «Рабочий

путь», розбив стереотипи і конфіскував видрукувані примірники.

На цьому все і закінчилось.

Петроград був переповнений військами — гарнізон налічував близько 150 тисяч солдатів, які не слухали нікого. Пізно ввечері в суботу, 21 жовтня, стався конфлікт штабу Петроградської округи з гарнізоном, і з того часу в столиці творилося щось незрозуміле. На афішні тумби наклеювалися накази і відозви протилежного характеру. З неділі накази командуючого військами округи вважалися дійсними лише з підтвердженням створеного напередодні, в суботу, Військово-революційного комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів.

З тринадцятого числа уряд обговорював питання про виступ більшовиків. Чекали, що вони виступлять 20-го, потім пронеслась чутка про 19-те, а потім стали чекати неділі, 22-го. На розі вулиці у хлопчаків можна було купити брошуру Леніна «Чи втримають більшовики державну владу». На засіданні Петроградської ради її голова більшовик Троцький відкрито заговорив про необхідність перевороту, і зал, що спочатку бурхливо протестував, замовк, як заворожений. У газеті Горького «Новая жизнь» один із чільних більшовицьких вождів Каменєв агітував проти перевороту. На таємних нарадах більшовицького ЦК, в яких взяли участь нелегали Ленін і Зинов'єв, було підтримано курс на переворот, хоча працівники з місць свідчили, що маса Ради підтримає, а за більшовицькою партією не піде.

Але ніхто не уявляв, як виглядатиме виступ більшовиків — в тому числі і їх ватажки. Очікувалось, що в неділю більшовики почнуть збуджувати натовпи на мітингах і поведуть розлючену чернь на Зимовий палац і головні урядові установи. Тому міліції було наказано «укладати

протоколи на президії зборів» і в разі необхідності застосовувати силу. Та ніяких протоколів ніхто не писав. Більшовицькі оратори виступали на мітингах цілий день. Люди, послуховавши, розходилися.

Суботній конфлікт виявив інший можливий хід подій.

Солдатська маса — та сама, що кілька років тому з великою підозрою ставилася до «жидів і студентів», а в липні схильна була вірити, що більшовики — німецькі шпигуни, — ця маса тепер готова була перестріляти невідомих провокаторів і корніловців, які готують контрреволюцію. Бо провокатори і корніловці вимагали відправити їх назад в окопи.

Залякування солдатів можливістю більшовицького наступу привело тільки до того, що вони вирішили не слухати нічиїх наказів, крім Петроградської ради, адже їм було точно відомо, що Рада — проти виводу армії на фронт. Для того, щоб не допустити «корніловщини», тобто виведення гарнізону на фронт, і було створено в суботу ВРК. Що Петроградська рада керована більшовиками, і хто там керує ВРК — це солдатам було не дуже цікаво.

Увечері в неділю виявилось, що Петропавлівська фортеця відмовилася визнати комісара, призначеного ВРК. Антонов-Овсієнко з жаром доводив, що треба ввести в Петропавлівку війська. Троцький і Лашевич поїхали брати фортецю словом. Мітинг продовжувався всю ніч. На ранок фортецю переконали чи втомили. Арсенал із 100 тисячами гвинтівок і командні позиції над Зимовим палацом та Троїцьким мостом перейшли під контроль більшовиків.

Бонч-Бруєвичу, відповідальному за випуск більшовицької газети, друкарі розповіли про захоплення типографії юнкерами, коли він тільки прийшов додому і збирався спати. Бонч-Бруєвич негайно побіг у Смольний,

О. Ф. Керенський

де інші робітники розповідали те ж саме Троцькому і Подвойському. Послали будити Антонова-Овсієнка. Той послав у Литовський полк розпорядження виділити газеті охорону. Зібрали ВРК, який щойно розійшовся після засідання. Зібрався і більшовицький ЦК, вирішили не розходитися і розподілили доручення між членами Політичного бюро. Свердлов повинен був стежити за діями Тимчасового уряду, Дзержинський відповідав за зайняття установ зв'язку, Бубнов — за зайняття вокзалів. Сталіна не було, він відповідав за налагодження газети. Троцький повернувся на засідання Петроградської ради.

Ліві есери, що входили до ВРК, негайно поставили перед Троцьким питання, чи не є здійснювані під прикриттям ВРК заходи підготовкою повстання. «Це оборона, товариші, це оборона», відповідав Троцький. Те ж саме говорив Сталін делегації есерів. Студент Камков, один із лівоесерівських лідерів, і ще хтось з'явилися у ВРК у розпал підготовки захоплення установ; вони заявили, що увійшли у ВРК не для повстання, а для оборони демократії. «Ліві есери можуть в ньому залишатися, якщо не буде спроб створення однобічного уряду над головою революційної демократії. Влада повинна бути створена з'їздами робітників і селян!» Без заперечень ВРК прийняв резолюцію: «Всупереч усяким пліткам і чуткам, Військово-революційний комітет заявляє, що він існує зовсім не для того, щоб готувати і здійснювати захоплення влади, але виключно для захисту інтересів петроградського

гарнізону від контрреволюційних і погромних посягань...»⁶.

Овосьмійранку загін солдатів Литовського полку зайняв приміщення «Рабочего пути». Юнкери мирно пішли у свою казарму.

Години з десяти в частинах гарнізону почалися мітинги. Деякі частини були за нейтралітет, але більшість підтримувала ВРК.

Керенський прийшов у Маріїнський палац, де засідала Рада республіки, і, задихаючись від хвилювання, проголосив пристрасну і майже неосмислену промову, з якої, проте, було ясно, що уряд вирішив розпочати арешти і слідство. Ні есери, ні меншовики не підтримали надзвичайних заходів уряду. Рада республіки на їх пропозицію прийняла «формулу переходу», вимагаючи передачі земель селянам через спеціальні комітети і початку мирних переговорів.

Кілька днів тому така резолюція вибила б у більшовиків ґрунт з-під ніг.

Порядок у місті Рада республіки доручала навести не військовим, а Комітету громадського порятунку.

День 24 жовтня. Годині о 12-й дня до Зимового підійшов жіночий ударний батальйон. Ударний батальйон скалічених воїнів не зміг вибратися з Царського села.

Зимовий палац
у дні Жовтневого перевороту

⁶ Антонов-Овсієнко В. О. У революції. — К., 1957. — С. 159-160.

Велосипедисти (5-й самокатний батальйон) відмовились їхати з Подольська. Штаб вів переговори зі школами прапорщиків. Самокатний батальйон, що охороняв Зимовий палац, у другій половині дня покинув пост.

На початку третьої години начальник штабу округи наказав розвести мости, але виконати цей наказ ніхто не міг. Чутка про розведення мостів викликала в байдужому до того місті паніку. Службовців відпустили додому, магазини почали закриватися, вулиці біля Двірцевої площі опустіли. На Невському, навпаки, зібралося багато цікавих.

Блідий і схвильований Дзержинський зустрів у коридорі двох знайомих поляків — Пестковського і Лещинського — і дав їм мандат як комісарам ВРК на зайняття телеграфу. Удвох вони і пішли; у них навіть не було револьверів. Охорону телеграфу ніс Кексгольм-

Патруль ВРК на вулицях Петрограда

ський полк, що нібито співчував більшовикам. Комендант охорони, меншовик-інтернаціоналіст, виявився старим знайомим Лещинського і обіцяв не заважати. Караул залишився; він був за ВРК і тепер ніс охорону від його імені. Комісари підійшли до голови профспілки і сказали, що займають телеграф; той спокійно пригрозив виставити їх за двері. Тоді Пестковський взяв солдатів караулу і став біля апаратів. Перелякані

телеграфістки зчинили крик. Профспілка вирішила залишити комісара, а солдатів попросити вийти. Солдати вийшли.

Близько сьомої вечора прийшли юнкери змінити караул. Солдати відмовилися змінюватися. Юнкери пом'ялись і пішли собі.

На цей час це було чи не єдине завоювання ВРК.

Вечір 24 жовтня. Коли стемніло, в гараж пішли всі 17 броньовиків, що охороняли вокзали, телеграф, телефонну станцію і Зимовий палац. Фактично найважливіші центри столиці лишилися без охорони.

Наступного дня мав відкритись II Всеросійський з'їзд Рад. Петроградська Рада під головуванням Троцького засідала безперервно, промова лунала за промовою. Троцький послав у Кронштадт за матросами.

Ленін метався у своїй комірчині, де його ховали від міліції і військової контррозвідки; увечері він написав останнього листа до ЦК, вимагав активних дій, переконував, що «промедление смерти подобно», що не можна в жодному разі залишати владу в уряді до 25-го, що «решать дело» треба обов'язково 24-го увечері.

Одержавши листа, ЦК вирішив до ранку захопити всі життєві центри, а вранці, після приходу матросів, взяти Зимовий палац. Нарешті викликали в Смольний Леніна.

Коли Ленін, поголений, в парикі, з перев'язаною щокою ішов у супроводі свого охоронника фіна

Біля Смольного

Рах'я через безлюдний Петроград, він переконався, що по суті уряд не має влади в місті. Близько одинадцятої вечора він прийшов у Смольний і насамперед запитав у Троцького, чи правда, що ведуться переговори зі штабом округи. Той відповів, що робиться це для дипломатичного прикриття.

Тим часом Петроградське телеграфне агентство (ПТА) Дзержинський доручив захопити молодому морському офіцеру Старку, більшовику з відомої адміральської сім'ї. У Старка було два револьвери і десяток вірних матросів. Близько дев'ятої вечора він прибув у ПТА з загоном та дівчиною-більшовичкою і заявив директору ПТА, що є комісаром ВРК і вимагає для перегляду всі повідомлення агентства. Директор відповів, що комісара не визнає, але насильству підкоряється. Повідомлення про рішення Ради республіки розпочати мирні переговори і утворити земельні комітети Старк в пресу не випустив.

В цей же час на Балтійський вокзал прибув прапорщик з ротою солдатів, пройшов до коменданта станції і оголосив, що як комісар ВРК бере владу по спостереженню за порядком відправлення поїздів і слідування пасажирів. Прапорщик пішов розставляти караули. Ніхто йому не чинив опору.

Так до ранку були зайняті банк, поштамт, решта вокзалів. Місцями караулам юнкерів вдавалося змінити солдатські караули, але скоро юнкерів знову змінювали солдати. Пізно увечері деякі мости вдалося розвести, але вночі їх знову навели.

Ніч. Ранок 25 жовтня. До третьої ночі Керенський вів безуспішні переговори з козачими полками. Козаки відмовлялися виступати без піхоти. Вранці в Зимовий палац прийшла воєнно-інженерна школа прапорщиків. Близько шостої години Зимовий почали оточувати

солдати бунтівного гарнізону.

О 7-й ранку 25 жовтня в Головний штаб приїхали на велосипедах два солдати і вручили ультиматум від імені Петропавлівської фортеці. Перелякане керівництво кудись поїхало,

Штурм Зимового палацу

пообіцявши зателефонувати. Солдати сіли на велосипеди і теж кудись поїхали. Потім у штаб прибув караул Павлівського полку, а пізніше — комісар ВРК. Полковник Пораделов, що сам лишився на господарстві, попросив арештувати його. Удень прохання було виконане, групу арештованих повели в Петропавлівку. По дорозі знялася стрілянина, натовп убив одного з арештованих.

Тим часом у Смольному з'ясувалося, що немає плану взяття Зимового палацу і за це взагалі ніхто не відповідає. ВРК виділив трійку у складі Антонова-Овсієнка, Подвойського і Чудновського.

О 10-й ранку на афішних тумбах з'явилися відозви ВРК, що починалися словами: «Временное правительство низложено». Поряд клеїлися відозви уряду.

Американський кореспондент Джон Рід підійшов до караулу біля Державного банку і запитав:

«Ви чий? Ви за уряд?» «Немає більше уряду! — посміхаючись, відповів солдат. — Слава Богу!» Це було все, що мені вдалося від нього добитися»⁷.

⁷ Рид Джон. 10 дней, которые потрясли мир. — М., 1957. — С. 80.

ЗМІСТ

Замість вступу	4
Передмова до третього видання (Переднє слово)	7

Розділ I

ПЕРША КРИЗА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ — СВІТОВА ВІЙНА . .	29
---	-----------

Перша світова катастрофа	31
Привид комунізму прийшов	31
Велика Жовтнева соціалістична революція	33
Російська ідея	49
Перша світова війна	74
Політика як продовження війни іншими засобами	87
Ірландія — загроза «нації-державі»	92
Справа Дрейфуса	108
Євреї	119

Німецька проблема	154
Війна і соціалісти	154
Німецький націонал-радикалізм	161
«Німецька духовність»: консерватори і ліберали	167
Фаустівський дух	178
Модерн: виклик особистості	192

Балкани — цивілізаційний розлам	.201
Молодотурецька протофашистська держава	.201
Між Стамбулом і Віднем	.221
Війна перед війною	.239
Дещо про семантику історичних дій	.239
Монархи і політичні групи, або про реальні цілі реальних людей	.246
Війна як реальна можливість. Наміри великих держав . . .	.262
Дві стратегії Росії: континентальна і морська	.273
Реальність війни	.301
Та війна, якої ніхто не хотів	.301
Криза патріотизму	.317
Кінець війни	.333
Російська революція як епізод світової війни	.333
Росія міняє орієнтири	.342
Перша криза XX століття: підсумки	.359